

KO PLAĆA CENU NEPLAĆENOG KUĆNOG RADA I KAKO SE PREMA TOM PITANJU ODOSE EVROPSKA I DOMAĆA LEVICA?

Apstrakt: Podela na produktivni i reproduktivni rad je uspostavljena klinom koji je u sferu rada zakucao kapitalistički sistem. Vladajuća ekonomska paradigma prepoznaje produktivnu vrednost tržišnog rada, dok se neplaćeni kućni rad i briga o porodici određuju kao „reproduktivan,“ usmeren na reprodukciju porodice ili na agregatnom nivou – stanovništva. Na neprimerenost ove podvojenosti ukazali su marksistički orijentisan feminizam i feministička ekonomija. Ovi pristupi su ukazali da „reproduktivni“ rad generiše ekonomske vrednosti pa se može smatrati u punom smislu „produktivnim“. U radu je izložena procena ekonomske vrednosti ovog rada koja zapravo predstavlja vrednost koju žene investiraju u reprodukciju domaćinstva/podrođice kao i reprodukciju buduće radne snage i članova/ica društva. To je vrednost koja se od žena prisvaja i predstavlja meru njihove eksploatacije u privatnoj sferi ali i sferi društvene reprodukcije kapitalizma. Feministički pristupi nude različita rešenja za ovu socijalnu nepravdu, od nadnice za kućni rad do modela univerzalne brige koji ne samo da vodi preraspodeli odgovornosti u kućnom radu i brizi o drugima, već ima potencijal da transformiše i sferu plaćenog rada i na novi način poveže dve sfere rada, produkcije i reprodukcije koje je kapitalizam podvojio. Politčke partije levice u Evropskom parlamentu prepoznaju značaj teme, i doprinele su usvajanju EU Direktive o usklađivanju privatnog i poslovnog života. To je još uvek daleko o transformacije podele rada i rodniĦ odnosa, ali predstavlja korak u pravcu rešenja koje su predlagale feministkinje. Među političkim strankama levice na domaćoj političkoj sceni svest o problemu prisutna je kod vanparlamentarne Socijaldemokratske unije koja nema uticaja na zvanične politike.

ključne reči: rodne nejednakosti, neplaćeni rad, briga o porodici, ekonomska vrednost, politike

* mbabovic@f.bg.ac.rs

Uvod

Pitanje ekonomske i društvene vrednosti neplaćenog kućnog rada, kojim se najčešće označavaju oni oblici rada posvećeni održavanju domaćinstva i brizi o članovima domaćinstva, odnosno porodice (koji ne žive nužno u istom domaćinstvu) istaknuto je kao jedno od ključnih pitanja rodnihi nejednakosti i socijalne pravde u naletu feminizma drugog talasa 1960ih i 1970ih godina 20. veka. Iako je pitanje podele neplaćenog kućnog rada bilo relevantno i za socijalistička društva,¹ ovo je pitanje pre svega istaknuto u kontekstu kapitalističkog načina proizvodnje i društvenih odnosa u razvijenim evropskim i severnoameričkim društvima, gde je participacija žena u radnoj snazi bila niska i gde su se plaćeni i neplaćeni rad vršili u kontekstu fordističkog modela zaposlenosti² i dominantne fordističke nuklearne porodice sa jednim članom (najčešće muškim) koji obezbeđuje prihode od zaposlenosti. Kapitalizam je od samog početka razdvojio tržišni i netržišni, plaćeni i neplaćeni rad. Ni države blagostanja koje su ostvarile posebna dostignuća u rodnoj ravnopravnosti i podršci porodici nisu poništile tu podvojenost koju su održavale ekonomske i socijalne politike utemeljene na različitim varijantama dominantne neoklasične ekonomije³.

Nije začuđujuće što su ovo pitanje istakle feministkinje marksističke orijentacije, jer se iz njihove perspektive potčinjen položaj žena u društvima razvijenog kapitalizma održavao u složenoj interakciji kapitalizma i patrijarhata, eksploatacije u sferi javnog i privatnog, „produktivnog“ i „reproduktivnog“ rada. Kapitalizam je prisvajao višak vrednosti rada žena onda kada su učestvovala na tržištu rada, ali je prisvajao i vrednost stvorenu u sferi neplaćenog kućnog rada, koji je bio temelj reprodukcije aktuelne i buduće radne snage. Pitanje neplaćenog kućnog rada postaje nešto kasnije i važna oblast rodnihi nejednakosti za liberalni feminizam, mada u potpuno drugačijem diskursu, usklađivanja plaćenog i naplaćenog rada, karijere i brige o porodici. To pitanje postaje važno u izmenjenom kontekstu propadanja fordističkog modela zaposlenosti i porodice, do koga dolazi zbog fleksibilizacije tržišta rada i masovnog izlaska žena na tržišta rada. Ovaj prodor žena u sferu plaćenog rada bio je svakako i posledica uticaja emancipatorskih ideologija feminizma drugog talasa, ali je pre svega bio posledica strukturnih promena povezanihi sa procesima deindustrijalizacije, globalizacije i liberalizacije, praćenih gubitkom zaposlenja, nesigurnog zaposlenja sa suženim ili neizvesnim „paketima“ socijalnog osiguranja, koji su ugrozili sigurnost reprodukcije pojedinaca i porodica. Izlazak žena na tržište rada nije doveo do preraspodele kućnog rada, kako su to pokazale i teorije odložene ili

1 U socijalističkim društvima učešće žena u radnoj snazi, odnosno u javnoj sferi rada bilo je više nego što je to bio slučaj u kapitalističkim društvima, ali je i dalje bilo praćeno snažnim patrijarhalnim odnosima u sferi privatnog, porodićnog života.

2 Ovaj model podrazumeva relativno stabilnu zaposlenost jednog, najčešće muškog člana porodice sa naknadom za rad koja u zavisnosti od tipa države blagostanja sadrži različite elemente socijalnog osiguranja, uključujući i dodatke/beneficije za porodicu.

3 Više o različitim modelima blagostanja u Esping-Andersen 1999, Taylor-Gooby 1996.

zakasnele adaptacije,⁴ pa je problem „dvostruke opterećenosti žena“ postao važno pitanje u feminističkim diskursima, ali i javnim politikama. Isticanje ovog pitanja, doduše, često nije bilo motivisano pitanjem rodne ravnopravnosti i socijalne pravde, kao u marksističkom i kritičkom feminizmu, već je bilo motivisano težnjom da se bolje iskoristi produktivni potencijal žena, poveća njihova produktivnost u tržišnom radu koja doprinosi ekonomskom rastu merenom kroz uvećanje bruto domaćeg proizvoda (BDP), ali uz istovremenu potrebu da se ne umanjí njihova reproduktivna uloga, odnosno očuvaju stope nataliteta koje uslovljavaju veličinu buduće radne snage, te njihov rad uložen u sadašnju reprodukciju radne snage kroz brigu o domaćinstvu i porodici.

Bez obzira sa kojih feminističkih pozicija se pitanje podele neplaćenog kućnog rada postavlja, to je danas važno pitanje koje je uključeno i u zvanična statistička praćenja na osnovu kojih se prate društveni trendovi i kreiraju politike (poput istraživanja o upotrebi vremena, indeksa rodne ravnopravnosti u domenu vremena Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost, i sl.).

Ovaj rad ima za cilj da doprinese raspravi o karakteru i vrednosti neplaćenog kućnog rada, koja, čini se, uprkos ovoj povećanoj pažnji najčešće ne razume pravu prirodu neplaćenog kućnog rada, a u praktičnim ishodima ne uspeva da dovede do politika i mera koje bi omogućile rodno pravednu podelu rada koji se i dalje naziva najčešće „reproduktivnim“. Pored rasprave o oblicima rada i ekonomskoj i socijalnoj prirodi „produktivnog“ i „reproduktivnog“ rada, oslanjajući se na istraživanje o upotrebi vremena analizom se nastoji pokazati kako su ta dva oblika rada distribuirana između žena i muškaraca. Bez posebne ekonomske rigoroznosti nastoji se grubo proceniti vrednost neplaćenog kućnog rada. Na kraju su istaknuta i pojedina rešenja koje su različiti feministički pristupi predlagali kao mere za vrednovanje i pravičniju raspodelu neplaćenog kućnog rada, da bi se sagledalo i na koji način se političke partije levice u Evropskom parlamentu i na domaćoj političkoj sceni odnose prema ovom pitanju.

„Produktivan“ i „reproduktivan“ rad

Razlikovanje „produktivnog“ i „reproduktivnog“ rada umešteno je u širi kompleks pitanja o tome šta je rad uopšte, šta su ekonomska i društvena vrednost rada. Način na koji je rad vrednovan i podeljen predstavlja temelj društvenih nejednakosti i stvara preduslove za socijalnu integraciju. Shvatanje rada, značajno je, dakle, sa stanovišta socijalne pravde, distribucije dobiti i opterećenja koje pojedinci/ke i grupe definisane na temelju strukturnog položaja, roda i drugih interseksionalnih osobina podnose u procesu društvene reprodukcije.

4 Autori u okviru nove političke ekonomije ukazuju kako se promene u preraspodeli kućnog rada odvijaju sporije nego što je masovni izlazak žena na tržište rada, pa žene podnose višestruka radna opterećenja. Promene se ipak dešavaju pa su zbog toga nazvane zakasnelom adaptacijom (Anderson, Bechofer, Gershuny 1994).

To pitanje značajno je iz individualne perspektive, grupne/klasne perspektive kao i društvene perspektive jer reprodukcija pojedinaca i društvenih grupa zavisi od njihovog položaja u podeli rada, a reprodukcija čitavog društva zavisi od totaliteta radnih aktivnosti kojima se generišu ekonomske (ali i druge) vrednosti koje su neophodne za obnavljanje i razvoj tog društva.

Feministički pristupi društveno reproduktivnim radom pre svega nazivaju one oblike rada koji su usmereni na svakodnevno i međugeneracijsko obezbeđivanje egzistencije. Laslett i Brener pod socijalnom reprodukcijom podrazumevaju „aktivnosti i stavove, ponašanja i emocije, odgovornosti i odnose direktno uključene u održavanje života na dnevnoj osnovi i međugeneracijski“ (Laslett and Brenner 1989, 382). Reproductivni rad obuhvata aktivnosti kao što su proizvodnja i priprema hrane, odevanje, obezbeđivanje i održavanje stambenog/životnog prostora, kao i aktivnosti povezane sa brigom o deci, starijima, bolesnima, te socijalnu organizaciju seksualnosti. Stoga socijalna reprodukcija obuhvata vrlo heterogene oblike rada, poput intelektualnog, fizičkog, emocionalnog, sa ciljem da definiše one oblike rada koji su neophodni da se osigura život sadašnjih generacija i reprodukuje sledeća generacija (Laslett and Brenner 1989, 383).

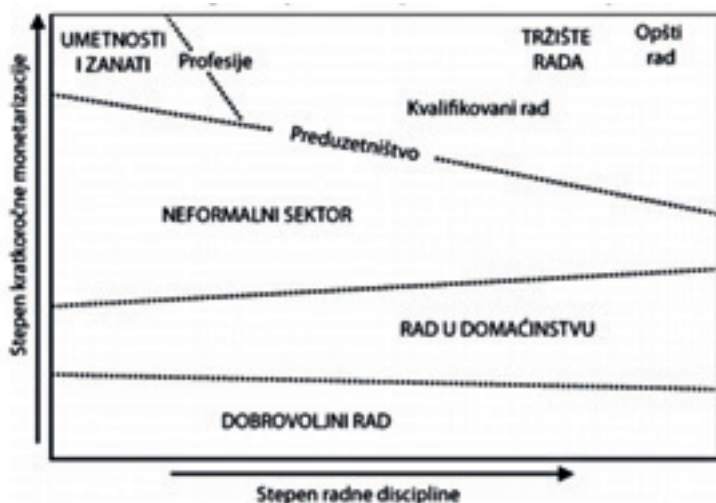
Veoma je važno razlikovati ovakvo shvatanje socijalne reprodukcije od marksističkog shvatanja socijalne reprodukcije kao načina proizvodnje i struktura klasnih nejednakosti povezanih sa njima, kao i od više demografskih shvatanja koja ističu socijalnu prirodu prokreacije i populacionih procesa. Iako u feminističkim pristupima koji se bave socijalnom reprodukcijom i „reproduktivnim“ radom postoji saglasnost da prokreacija nije samo biološki, već i socijalni proces, shvatanje socijalne reprodukcije daleko nadilazi pitanje prokreacije i demografskih procesa. Feministička teorija socijalne reprodukcije proširuje pojam rada i u odnosu na Marksovu teoriju socijalne reprodukcije obuhvatajući pored proizvodnog rada i one oblike rada koji se odnose na održavanje svakodnevne egzistencije sadašnje i reprodukciju buduće generacije. Pored toga, feministički pristupi socijalne reprodukcije koriste ovaj koncept kako bi ukazali na oblike rodni nejednakosti koji se kroz ove forme rada uspostavljaju, te na reprodukciju tih nejednakosti. Ovi oblici nejednakosti jesu povezani sa klasnim nejednakostima ali se ne iscrpljuju u njima. Prema feminističkim teorijama socijalne reprodukcije obnavljanje života jeste oblik rada, oblik proizvodnje koji je od suštinskog značaja za reprodukciju društva koliko i proizvodnja dobara i usluga. Štaviše, socijalna organizacija tog rada, skup socijalnih odnosa preko kojih se taj rad obavlja je od centralnog značaja za rodne odnose i rodne nejednakosti. Stoga „socijalna reprodukcija uključuje ne samo organizaciju proizvodnje, već i organizaciju reprodukcije, obnavljanje rodni kao i klasni odnosa“ (Laslett and Brenner 1989, 383).

Feminističke teorije socijalne reprodukcije ističu da u kapitalističkim društvima neplaćeni kućni rad koji uglavnom obavljaju žene pretvara nadnice u sredstva za život bez kojih zaposleni radnici ne bi mogli da obavljaju proizvodni rad. Osim toga, iako se reproductivni rad istorijski najčešće obavlja u okviru domaćinstva i porodice, potrebno je imati u vidu da porodica predstavlja samo jed-

nu od mogućih institucija u kojima se ovaj reproduktivni rad obavlja, posebno imajući u vidu savremene sve heterogenije oblike domaćinstava koji se ne mogu svesti na definiciju porodice (poput samačkih, privremenih nesrodnčkih, parova bez dece i sl.). Zapravo, varijacije u podeli rada između porodice, tržišta, zajednice i države, kao i između žena i muškaraca predstavljaju centralno pitanje odnosa „proizvodnog“ i „reproduktivnog“ rada, rodne odnose, uključujući i podelu ovih različitih formi rada koje su povezane sa strukturama rodnih odnosa moći i temeljnih normi i vrednosti koje definišu ove podele moći i strukture odnosa.

Sociološki pristupi u proučavanju sfere rada (na primer Tilly 1989; Tilly and Scott 1989; Tilly and Tilly 1998), još od 1980ih godina nastojali su da sagledaju sferu rada šire od zvaničnih dominantnih pristupa usmeravanih neoklasičnom ekonomijom, koji su sferu rada posmatrali bipolarno, podvojeno na tržišni i netržišni, plaćeni i neplaćeni, formalni i neformalni rad, isključujući netržišni i neplaćeni rad iz fokusa istraživanja i politika. Za Tilijski rad je „svaki ljudski napor koji dodaje upotrebnu vrednost dobrima i uslugama, koji su, bar u načelu dostupni drugima“, pri čemu upotrebnu vrednost definišu dosta široko, kao dobra ili usluge koji podržavaju bilo koju aktivnost druge osobe (Tilly and Tilly 1998, 22). U meri u kojoj (a) ljudski napor dodaje vrednost dobru ili usluzi na osnovu koje može da podrži aktivnosti drugih osoba osim proizvođača i (b) ti drugi mogu pod određenim uslovima da polažu pravo na upotrebu proizvoda ili usluge, ovaj napor se definiše kao rad. U mapi rada kapitalističkih društava oni identifikuju različite oblike rada koji izlaze iz zone plaćenog tržišnog rada na koji se najčešće svodio pojam „produktivnog“ rada (grafikon 1), obuhvatajući i takve oblike rada kao što su (neplaćeni) rad u domaćinstvu, dobrovoljni rad u zajednici i sl.

Grafikon 1: Organizacija rada u kapitalističkim ekonomijama

Važno je imati u vidu da ovakvo definisanje rada zapravo briše granice između „produktivnog“ i „reproduktivnog“ rada prepoznajući da ovi raznoliki oblici rada koji se odvijaju u sferi reprodukcije stvaraju upotrebnu ali i razmenisku, odnosno ekonomsku vrednost. Razlike između oblika rada koji su prepoznati kao distinktivni u mapi rada, proističu pre svega iz drugih karakteristika, poput formi organizacije rada i ostvarivanja novčanih nagrada za obavljeni rad a ne vrednosti koju rad proizvodi.

Iz pravca ovakvih socioloških teorija o radu, kao i ranije pomenutih feminističkih pristupa, ali i heterodoksnih ekonomskih pristupa, dolaze pritisci na savremene dominantne paradigme shvatanja „produktivnog“ rada koje su oličene u sistemima nacionalnih računa i savremenim ekonomskim pa i socijalnim politikama. U osnovi, sistemi nacionalnih računa mere ekonomsku vrednost proizvedenu radom koja preko bruto domaćeg proizvoda (BDP) predstavlja primarnu meru ekonomskog rasta, odnosno uvećanja bogatstva jednog društva. Ovaj međunarodni Sistem nacionalnih računa prema reviziji iz 2008. godine (SNA 2008) definiše „proizvodnu granicu“, kojom se razdvajaju aktivnosti koje ulaze u nacionalne račune, odnosno za koje se smatra da stvaraju ekonomsku vrednost, od aktivnosti koje ne ulaze i čija se vrednost ne prepoznaje i ne obračunava. SNA 2008 razlikuje opštu proizvodnu granicu i užu proizvodnu granicu. Opšta proizvodna granica uključuje proizvodne aktivnosti koje sadrže kombinaciju rada, kapitala, dobara i usluga u cilju proizvodnje roba ili usluga koje se obavljaju pod kontrolom jasno definisanih institucionalnih jedinica koje koriste „inpute“. Nasuprot tome, restriktivna proizvodna granica definiše uže granice, posebno u odnosu na neplaćene aktivnosti u domaćinstvu. Dok je proizvodnja dobara unutar domaćinstva uključena u aktivnosti unutar uže proizvodne granice u sisteme nacionalnih računa, usluge u domaćinstvu nisu uključene, što zapravo isključuje najveći deo „reproduktivnog“ rada. Kao glavni razlog se navodi: „... ustručavanje nacionalnih računovođa da imputiraju vrednosti outputa, dohodaka i troškova povezanih sa proizvodnjom i potrošnjom usluga u domaćinstvima, posebno zbog izolovanosti i nezavisnosti tih aktivnosti od tržišta, ekstremnih teškoća povezanih sa ekonomski smislenim procenama njihove vrednosti i nepovoljnim posledicama koje mogu imati na upotrebljivost nacionalnih računa u svrhu politika i analiza tržišta i tržišnih neravnoteža“ (EC, IMF, OECD, UN and World Bank 2009, 99, paragraf 6.30).

Deo kritike Sistema nacionalnih računa dolazi iz ekonomskih krugova koji izražavaju zabrinutost da u uslovima povećanog izlaska žena na tržište rada može doći do lažnog povećanja BDP, odnosno ekonomskog rasta, zbog toga što se deo aktivnosti koje su ranije žene obavljale u domaćinstvu sada nabavlja na tržištu. Time određena količina neplaćenog rada biva supstituisana plaćenim radom. Ovi pristupi, iako nisu motivisani feminističkim argumentima, zapravo priznaju da „reproduktivni rad“, uključujući i usluge u domaćinstvu zapravo proizvode iste vrednosti, koje samo sistem ne prepoznaje zbog metodoloških ograničenja koja vrednost vezuju za monetarizaciju rada, odnosno njegovih rezultata (Stiglitz, Sen and Fitoussi 2009). Na ovu je slabost sistema računanja novostvorene vrednosti kao na paradoks ukazao još viktorijski ekonomista

Pigou, kritikovan zbog izraženo mizoginog stava prema aktivnosti žena na početku 20. veka, kada je u svojoj *Ekonomiji blagostanja* primetio da „ako čovek oženi svoju domaćicu ili kuvaricu, direktno doprinosi smanjenju nacionalnog dohotka“ (Pigou 2005, 33).

Feministička kritika sistema nacionalnih računa ukazuje da isključivanje rada koji se obavlja u okviru „reproduktivne“ ekonomije zapravo predstavlja potcenjivanje onih oblika rada koji najčešće obavljaju žene (Chadeau 1985, Goldschmidt-Clermont 1982, nav. prema UNECE 2017). Beneria je socijalnu reprodukciju sagledala preko tri nivoa i istakla da se dominacija muškaraca razvija oko potrebe da kontrolišu društvenu reprodukciju na sva tri nivoa: reprodukciju socijalnog sistema, reprodukciju radne snage i biološku reprodukciju (Beneria 1979, nav. prema Babović 2010). Prema njenom stanovištu razlikovanje ova tri nivoa reprodukcije olakšava da se analiziraju načini na koje se uspostavlja rodna podela rada. Ona je istakla da na datom tehnološkom nivou, samo je biološka reprodukcija nužno povezana sa specifičnom reproduktivnom funkcijom žena. Bez obzira na to, u većini savremenih društava ženama su pripisane i dve druge funkcije od ključnog značaja za reprodukciju radne snage: podizanje i vaspitavanje dece, kao i svakodnevne aktivnosti kućnog rada zahvaljujući kojima se reprodukuje sadašnja radna snaga (Isto).

Iako različita feministička stanovišta ističu potrebu prepoznavanja ekonomske vrednosti „reproduktivnog“ rada i time brišu granice između ovog i „produktivnog“ rada, u nastojanju da učine neplaćeni kućni rad i brigu o drugima društveno priznatim i vrednovanim, ali i da pokažu kako to predstavlja polje izraženih rodni nejednakosti, na kome se zapravo odvija borba za rodnu ravnopravnost (na primer, Federici 1974, Fortunati and Fleming 1995), istovremeno se ističe da je po svojoj prirodi reproduktivni rad osoben i da ne može suštinski biti sveden na bilo koji tržišni rad. Suzan Himmelweit (Himmelweit 1999) definiše brigu od drugima kao „specifičan oblik rada koji uključuje odnose i emocionalnu privrženost“. Ako se ovaj oblik rada poistoveti sa bilo kojim radom koji se odvija u uslovima tržišne ekonomske racionalnosti, onda biva neadekvatno sveden na prost rad,⁵ a kvalitet koji on dodaje svakodnevnom životu se gubi.

Važan deo ove debate odnosi se na dekonstruisanje „reproduktivnog“ rada, koje pokazuje i njegovu klasnu prirodu. Naime pojedine autorke pokazuju kako „reproduktivni rad“ zapravo preslikava hijerarhije poslova i položaja. Aktivnosti povezane sa brigom o drugima, pre svega odgajanjem dece se smatraju „poslovima višeg reda“, dok se aktivnosti povezane sa održavanjem kuće, poput čišćenja, spremanja, pranja, smatraju „poslovima nižeg reda“, te će se i žene viših slojeva pre latiti prvog skupa aktivnosti dok će drugi prepustiti plaćenju radnoj snazi iz nižih slojeva. Time se deo „reproduktivnog“ rada komodifikuje (Roberts 1997).

Bez mogućnosti da se dublje uđe u složenu debatu o prirodi kućnog neplaćenog rada, za potrebe analize predočene u ovom tekstu važno je istaći da se, ne negirajući specifičnosti kućnog rada i brige o drugima u sferi domaćinstva,

5 Ovde je u pitanju neprevodiva igra reči na engleskom jeziku, gde se kompleksni oblici rada svode na jednostavan rad, odnosno u izvorno „turned such work into mere labor“ (Himmelweit 1999:37).

porodice ili drugih aranžmana u okviru privatnog života, zastupa stanovište da ovaj rad proizvodi ekonomsku vrednost koja je zbog dominantnih pristupa i zvaničnih metodologija računanja proizvodnje vrednosti i ekonomskog bogatstva ostala nevidljiva i društveno nepriznata. Pokušaj da se cena ovog rada izračuna, nije motivisan poistovećivanjem „reproduktivnog“ rada sa bilo kojim tržišnim radom, već nastojanjem da se upotrebom jezika dominantnih paradigmi i „produktivnog“ rada ukaže na vrednost i važnost ovog rada koji još uvek pretežno obavljaju žene, bez obzira u kakvom se statusu nalaze u pogledu učesća u plaćenom tržišnom radu.

Podela i cena neplaćenog kućnog rada u Srbiji

Rodni aspekti podele „reproduktivnog“ rada u Srbiji praćena je u kroz više ciklusa istraživanja socio-ekonomskih strategija domaćinstava koje je Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu sproveo u periodu 2003–2012. godine (videti Babović, 2006, 2009). Na isti način podela rada u kući i brige o porodici merena je i u pojedinim istraživanjima koja su bila fokusirana na specifične grupe, kao što su žene na selu koje učestvuju u poljoprivrednom radu na porodičnim gazdinstvima kao pomažući članovi u porodičnom poslu (Babović, Vuković, 2008), ili preduzetnice (Babović, 2012). Iako podaci nisu uporedivi zbog razlika u uzorcima i vremenske udaljenosti, u narednoj tabeli prikazani su podaci za opštu populaciju, i ove dve specifične grupe, iz kojih se može videti da je podela kućnog rada i brige o porodici izrazito disproporcionalna, odnosno da u datim uzorcima u izrazitoj većini domaćinstava ove poslove najčešće obavljaju žene, mada sa izvesnim razlikama, koje ukazuju da žene na selu gotovo u potpunosti obavljaju sve kućne poslove. Uporedni podaci za 2007. i 2012. godinu ukazuju da ima promena u praksama podele kućnog rada, jer opada udeo domaćinstava u kojima žene pretežno obavljaju navedene poslove, ali da podela rada ostalje i dalje neravnopravna.

Tabela 1: Udeo domaćinstava u uzorcima u kojima navedene poslove i aktivnosti najčešće obavljaju žene iz domaćinstva, u %

Vrsta poslova/ aktivnosti	Nacionalni uzorak 2007. ⁶	Nacionalni uzorak 2012 ⁷	Žene na selu kao pomažući članovi 2008. ⁸	Preduzetnice 2011. ⁹
Kuvanje	85	66	98	79
Pranje	83	66	97	83
Čišćenje	79	64	96	79
Peglanje	85	67	97	87
Briga o maloj deci	75	60	93	62
Briga o školskim obavezama dece	74	65	89	61

6 Preuzeto iz Babović, 2009.

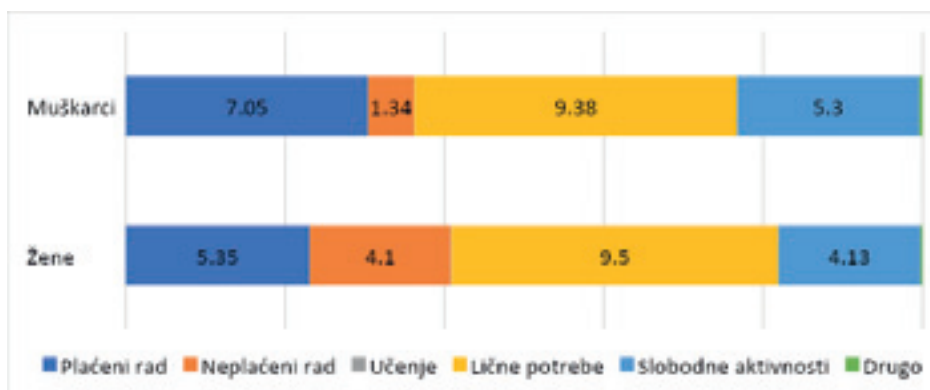
7 Izračunato na osnovu podataka iz istraživanja ISIFF u 2012. godini

8 Preuzeto iz Babović, Vuković 2008: 55.

9 Preuzeto iz Babović 2012: 35.

Za procenu cene neplaćenog kućnog rada i brige o porodici, adekvatniju osnovu pružaju podaci dobijeni istraživanjem u korišćenju vremena koje je Republički zavod za statistiku sproveo 2015. godine. Nalazi ovog istraživanja pokazuju da u populaciji staroj 15 i više godina, u proseku žene provode dnevno nešto manje vremena u plaćenom radu nego muškarci, ali znatno više vremena provedu u neplaćenom kućnom radu, te da ukupno posmatrano tokom prosečnog radnog dana rade duže 1,06 sati (grafikon 2). Taj „višak radnog vremena“ uglavnom oduzimaju od slobodnih aktivnosti koje su veoma važne za kvalitet života i lični razvoj.

Grafikon 2: Stanovništvo staro 15 i više godina prema prosečnom broju sati provedenim u različitim aktivnostima, svi dani, 2015. godine

Izvor: Republički zavod za statistiku, Korišćenje vremena u Republici Srbiji 2010. i 2015. godine: 19.

Procena vrednosti kućnog rada i brige o porodici procenjena je na tri načina, preko scenarija minimalne, srednje i maksimalne zarade ili nadnice za kućni rad. Scenario minimalne zarade zasniva se na podacima o zaradama koje prikuplja Anketa o radnoj snazi, što uključuje sve zarade, kako one od formalnog, tako i one na osnovu neformalnog zaposlenja. U scenariju minimalne zarade, kao osnova za izračunavanje vrednosti kućnog rada uzeta je prosečna mesečna zarada u sektoru domaćinstava koja proizvode robu i usluge za sopstvene potrebe. Reč je o sektoru ekonomije u kojima se domaćinstva javljaju kao poslodavci i obuhvata domaćinstva koja zapošljavaju posluđu, domaćinstva koja proizvode robu i usluge za sopstvene potrebe, ali samo ako nije moguće identifikovati drugu pretežnu delatnost na osnovu koje se domaćinstvo izdržava.¹⁰ Dakle, reč je zapravo o „rezidualnom“, malom sektoru, na koji je otpadalo oko 4,5% ukupne zaposlenosti u Srbiji u 2018. godini. Ukoliko se ova kategorija uzme kao referentna sa prosečnom mesečnom neto

10 Uredba o klasifikaciji delatnosti Vlade Republike Srbije, str. 184.

zaradom od 17.211 dinara, i ukoliko se pretpostavi da je u pitanju zaposlenost sa punim radnim vremenom (osam sati dnevno) te da zaposleni u ovom sektoru u toku godine za ovu zaradu rade oko 260 radnih dana (kada se oduzmu vikendi, ali ne i odmori i praznici za koje nisu dostupni podaci i teško je proceniti koliko bi to bilo dana u proseku), dolazi se do cene od 99 dinara po radnom satu. Kada se ta cena primeni na prosečnih 4,1 sati rada dnevno u kućnim poslovima i 365 dana u godini, dobija se iznos od 148.190 dinara na nivou godine ili 4.445.700 dinara ili 37,807 evra za period od 30 godina kućnog rada.

Tabela 2: Procena cene neplaćenog kućnog rada
– scenario minimalne zarade¹¹¹²

Domaćinstva koja proizvode robu i usluge za sopstvene potrebe prosečna mesečna zarada 2018. u RSD	17.211
Godišnja zarada u RSD	206.532
Dnevna zarada u RSD ¹¹	794
Zarada po satu u RSD	99
Procenjena dnevna zarada žena po danu za kućni rad (prosečno 4.1 sat dnevno) u RSD	406
Procenjena mesečna zarada žena za kućni rad u RSD	12.349
Procenjena zarada žena za kućni rad na nivou godine (365 dana) u RSD	148.190
Procenjena zarada žena za kućni rad na nivou „karijere“ od 30 godina u RSD	4.445.700
Procenjena zarada žena za kućni rad na nivou godine u EUR ¹²	1.260
Procenjena zarada žena za kućni rad na nivou „karijere“ od 30 godina u EUR	37.807

Izvor: Republički zavod za statistiku, Anкета o radnoj snazi 2018. godine

Međutim, sektor domaćinstava kao poslodavaca ne odražava adekvatno kompleksnost kućnog rada i brige o porodici, pa se srednji scenario oslonio na procenu koja pored ovog sektora uzima u obzir i nekoliko drugih sektora koji obuhvataju aktivnosti kombinovane u kućnom radu i brizi o porodici, kao što su usluge smeštaja i ishrane, obrazovanje, zdravstvena i socijalna zaštita, umetnost, zabava i rekreacija, kao i ostale uslužne delatnosti koje uglavnom obuhvataju lične usluge. Kada se izračuna prosečna neto zarada na osnovu prosečnih neto zarada u ovim sektorima, dobija se znatno viša mesečna zarada na kojoj počiva procena, od 32.383 dinara. U ovom srednjem scenariju dolazi se do procene zarade po satu od 187 dinara, do dnevnicе za kućni rad od 767 dinara, do mesečne zarade od 23.329 dinara, godišnje zarade od 279.955 dinara ili 2.378 evra, što za period od 30 godina iznosi preko 71.000 evra.

11 Godišnja zarada podeljena sa 260 dana (godina dana bez vikenda ali uključujući praznike, godišnji odmor, bolovanja).

12 Preračunato prema srednjem kursu Narodne banke Srbije na dan 30.12.2019. od 117,59 RSD za jedan EUR.

Tabela 3: Procena cene neplaćenog kućnog rada
– srednji i maksimalni scenario¹³

	Srednji	Maksimalni
Prosečna mesečna zarada ukupno za sve navedene sektore (a-f) u RSD u 2018. godini	32.383	57.025
a. Usluge smeštaja i ishrane	29.708	41.638
b. Obrazovanje	40.443	70.753
c. Zdravstvena i socijalna zaštita	39.089	66.571
d. Umetnost, zabava i rekreacija	33.857	55.250
e. Ostale uslužne delatnosti	33.988	50.912
f. Domaćinstva koja proizvode robu i usluge za sopstvene potrebe	17.211	-
Godišnja zarada u RSD	388.596	684.300
Dnevna zarada u RSD	1.495	2.632
Zarada po satu u RSD	187	329
Procenjena dnevna zarada žena po danu za kućni rad (prosečno 4.1 sat dnevno) u RSD	767	1,349
Procenjena mesečna zarada u RSD	23.329	35,782
Procenjena zarada žena za kućni rad na nivou godine (365 dana) u RSD	279.955	492.385
Procenjena zarada žena za kućni rad na nivou „karijere“ od 30 godina u RSD	8.387.508	14.771.550
Procenjena zarada žena za kućni rad na nivou godine u EUR ¹³	2.378	4.187
Procenjena zarada žena za kućni rad na nivou „karijere“ od 30 godina u EUR	71.328	125.619

Izvor: Republički zavod za statistiku, za srednji scenario Anкета o radnoj snazi 2018. godine, za maksimalni scenario Statistika zarada za septembar 2018. godine

Scenario maksimalne zarade polazi u proceni od bruto zarade u sektoru formalne zaposlenosti i za razliku od prethodna dva scenarija koja se služe podacima Ankete o radnoj snazi koristi podatke statistike o zaradama, koji se dobijaju na osnovu podataka iz obrasca Pojedinačne poreske prijave i obračunatim porezima i doprinosima iz godišnjeg Istraživanja o zaradama i časovima rada¹⁴. Procena je sprovedena na isti način kao i u slučaju scenarija srednje zarade, bez domaćinstava koja proizvode robu i usluge za sopstvene potrebe koja nisu obuhvaćena ovim istraživanjem. Prema ovom scenariju, koji procenjuje kolika bi bila vrednost kućnog rada kada bi mu bila priznata kompleksnost (kombinovanje sektora) i kada bi obuhvatio socijalne doprinose i poreze, odnosno kada bi bio vrednovan na isti način kao i formalna zaposlenost, dolazi se do godišnje zarade od 4,187 evra i zarade u periodu od 30 godina na nivou od preko 125.619 evra.

Izložene procene predstavljaju vrlo grube procene koje nisu zasnovane na sofisticiranijim ekonometrijskim metodama. Bez obzira, o kojem god scenariju procene da je reč, jasno je da je u pitanju značajna vrednost kućnog rada i brige o porodici koje sada žene poklanjaju kao dobrovoljni rad zajednici, ili, iz

13 Preračunato prema srednjem kursu Narodne banke Srbije na dan 30.12.2019. od 117,59 RSD za jedan EUR

14 <https://www.stat.gov.rs/oblasti/trziste-rada/zarade/>

marksističke perspektive sagledano, predstavljaju meru eksploatacije žena, čiju stvorenu vrednost prisvajaju akteri u okviru privatnog i javnog patrijarhata za ličnu ili reprodukciju radne snage (sadašnje i buduće).

Feminizam i mere za socijalno pravičnu podelu neplaćenog kućnog rada

Feministički pristupi nisu se zaustavili samo na analizi i kritici tretmana neplaćenog kućnog rada, već su predlagali i različita rešenja. Jedan od ciljeva ovog rada jeste i da sagleda da li i na koji način savremene stranke leve političke opcije prepoznaju ne samo problem neplaćenog kućnog rada, već i rešenja koja su nudili feministički pristupi, te na koji način ih postavljaju u svoje političke agende, da li ih prioritizuju i kakve politike predlažu. Bez mogućnosti da se priloži opsežniji pregled rešenja koje su predlagale predstavnice različitih feminističkih orijentacija, ovde će kratko biti prikazana četiri predloga: pokret za nadnicu za kućni rad, predlozi Nensi Folbre, univerzalni dohodak i model univerzalne brige Nensi Frejzer.

Kampanja „Nadnice za kućni rad“ započeta je stvaranjem Međunarodnog feminističkog kolektiva 1972. godine u Padovi. Prema rečima Silvije Federiči, jedna od glavnih teoretičarki i osnivačica pokreta, cilj kampanje je bio naterati državu da prizna kako je rad u domaćinstvu jedan oblik rada koji bi morao biti kompenzovan pošto doprinosi proizvodnji radne snage i proizvodi kapital, čime omogućava održavanje svake druge proizvodnje (Federici, 2012: 8). U knjizi *Nadnica za kućni rad* iz 1974. godine, Federiči tvrdi da su revolucionarne implikacije zahteva za nadnicom u odbacivanju kućnog rada kao izraza ženske prirode, u odbacivanju igranja uloge žena koje im je namenio kapital (Federici 1974: 80). Zahtevanje nadnice za kućni rad ne znači da se feministkinje bore da se uključe u kapitalističke odnose, jer, kako kaže Federiči, one nikada nisu ni bile isključene iz tih odnosa. Borba za nadnicu za kućni rad je borba da se „sruši plan koji kapital ima za žene“, a koji je ključni momenat podele u radničkoj klasi preko koje kapital uspeva da održi svoju moć. Stoga je revolucionarnost tog zahteva ne u tome da će uništiti kapital, već zato što će ga primorati da prestruktuiru društvene odnose u smislu povoljnijih uslova za jedinstvo radničke klase. Zahtev za nadnicom za kućni rad, ističe Federiči, ne znači da će žene nastaviti da ga obavljaju. Sasvim suprotno tome, to je prvi korak odbijanju da se taj rad obavlja, jer zahtev za nadnicom čini taj rad vidljivim, što je prvi preduslov da se započne borba protiv njega (Federici 1974: 81).

Rešenja koja predlaže Nensi Folbre dajući odgovor na pitanje iz naslova svoje knjige „*Ko plaća za decu?*“ predstavljaju set politika koje su usmerene prema socijalnim uslugama za podršku porodici i ravnopravnijoj podeli kućnog rada. Politike treba da garantuju pristup osnovnom skupu socijalnih prava za sve, uključujući osnovnu zdravstvenu zaštitu, socijalno osiguranje i šanse za zapošljavanje, kao i visoke standarde socijalne zaštite dece. Troškovi kućnog rada

i brige o porodici treba da budu jednako podeljeni između muškaraca i žena, ali ona dopušta i mogućnost da ukoliko se žene „specijalizuju“ za taj rad, one ne treba da trpe gubitak u smislu prihoda i slobodnog vremena. Bez obzira na nivo dohotka ili biološke odnose, sve osobe koje se posvete brizi o deci, bolesnima ili starijima izvan tržišne ekonomije, treba da dobiju izvesnu naknadu. Prema njenim predlozima to može imati različite forme, kao porodični dodatak ili poreski kredit za rad u porodici ili zajednici. Sa druge strane, obezbeđivanje ličnih usluga u domaćinstvu za zdrava odrasla lica radnog uzrasta ne treba da bude subvencionisano. To znači da odrasla osoba ne može da traži oslobađanje od poreza zbog brige o drugoj odrasloj zdravoj osobi kao „zavisnoj osobi“ (Folbre 1994: 258).

Nensi Frejzer kao rešenje predlaže model univerzalne brige. Ovaj model se suštinski razlikuje od dva druga modela koja nude savremene politike rodne ravnopravnosti. Jedan je model univerzalne participacije (Universal Breadwinner Model) koji se zasniva na masovnom zapošljavanju žena, a koji zagovaraju liberali. Drugi je model paritetnog pružanja brige (Caregiver Parity Model) koji zagovaraju socijaldemokrate, a koji podrazumeva da se rodna ravnopravnost podstiče podrškom aktivnostima brige, da se žene koje imaju porodične obaveze podrže u brizi o porodici, ali i kroz zaposlenost sa delimičnim radnim vremenom. Dok prvi model nastoji da živote žena poistoveti sa životima muškaraca, drugi model nastoji da umanjí troškove razlika u životnim obrascima žena i muškaraca u pogledu kombinovanja plaćenog i neplaćenog rada. Za razliku od ova dva modela, univerzalni model pružanja brige (Universal Caregiver Model) podrazumeva da se muškarci učine sličniji ženama i da podelu ravnopravno aktivnosti brige o porodici. Tako umesto da se obrasci muškaraca postave kao norma koju treba da dostignu žene, u postindustrijskoj državi blagostanja zapravo životni obrasci žena treba da se učine normom za sve. Žene kombinuju plaćeni rad sa brigom o porodici, uz brojne teškoće i opterećenja. U univerzalnom modelu brige sfera rada ne bi bila podeljena u dve paralelne putanje – plaćenom, tržišnom radu i kućnom radu i brizi o porodici – već bi svi poslovi bili oblikovani za zaposlene žene i muškarce koji su angažovani u brizi o porodici. To bi podrazumevalo kraću radnu nedelju nego što je sada u slučaju zaposlenosti sa punim radnim vremenom, a svi bi imali podršku službi za brigu o porodici. Od zaposlenih se ne bi očekivalo da prebace svoju brigu o porodici na društvene službe. Deo neformalne brige o porodici bi bio javno podržan i integrisan sa plaćenim radom u jedinstvenom sistemu socijalnog osiguranja (Fraser 1994).

Oslanjajući se na ovaj model univerzalne brige, Almaz Zelke vidi kao moguće rešenje univerzalni osnovni dohodak jer on unapređuje rodnu ravnopravnost time što umanjuje rodnu podelu rada. Neuslovljeni univerzalni dohodak, po njenom sudu, najbolje kompenzuje rad u formi brige o drugima (care work) u skladu univerzalnim modelom brige utemeljenim na principu građanstva (universal caregiver model of citizenship). Osnovni dohodak predstavlja kompenzaciju za aktivnosti brige i druge oblike neplaćenog rada u društvu, a da pritom ne osnažuje postojeću rodnu podelu rada niti primarnost javne sfere u

izjednačavanju brige sa radom. Osnovni dohodak zbog svoje neuslovljenosti i univerzalnosti održava radne inicijative. Zbog toga što ne primorava pojedince/ke da biraju između toga da budu zaposleni ili da brinu o porodici, osnovni dohodak ima veći potencijal od bilo koje druge redistributivne šeme da transformiše tokom vremena odnose između žena i muškaraca u pružanju brige i u svetu plaćenog rada. No, osnovni dohodak mora biti praćen i drugim merama, da bi ostvario puni efekat na rodnu ravnopravnost, poput šire dostupnosti radnih mesta sa skraćenim radnim vremenom, podeljenih radnih mesta (job-sharing), periodičnog odsustva za brigu u ekvivalentu punog radnog vremena, odvajanjem zavisnosti socijalnih osiguranja od zaposlenosti, šire dostupnosti ustanova za brigu i sl. (Almaz 2008: 8).

Odnos domaće i evropske levice prema neplaćenom kućnom radu

Odnos političkih partija evropske i domaće levice prema pitanju vrednovanja neplaćenog kućnog rada i brige o porodici ispitan je analizom programa političkih grupacija u Evropskom parlamentu koje se mogu svrstati u levicu, a u slučaju Srbije analizom programa dve stranke: Socijaldemokratske stranke i Socijaldemokratske Unije.

U Evropskom parlamentu (EP) poslanici/e su organizovani ne prema državama u kojima su izabrani već prema političkim afilijacijama. U novom sazivu EP, deluje sedam političkih grupa, od koje se dve mogu svrstati u levicu: Grupa progresivne alijanse socijalista i demokrata u Evropskom parlamentu (Group of the Progressive Alliance of Socialists and Democrats in the European Parliament – S&D) i Konfederalna grupa evropske ujedinjene levice – Nordijska zelena leвица (Confederal Group of the European United Left/Nordic Green Left – GUE/NGL).

S&D je druga po veličini politička grupa u EP sa 154 poslanika/ca iz 26 zemalja. Ova grupacija bliža je centru političkog spektra nego druga grupacija, a njeni politički prioriteti u oblasti rodne ravnopravnosti dosta se oslanjaju i na tradiciju liberalnog feminizma. Kao prioriteta pitanja se izdvajaju pitanje jednake plaćenosti za rad jednake vrednosti, jednaka ekonomska i politička participacija, povećanje učešća žena u upravnim odborima i na rukovodećim položajima kompanija, efikasne procedure za sprečavanje i sankcionisanje seksualnog uznemiravanja i kompanijske politike usklađivanja privatnog života i karijere (Group of the Progressive Alliance of Socialists and Democrats in the EP 2018: 123). Ova politička grupacija je podržavala usvajanje EU uredbe o usklađivanju privatnog života i zaposlenja koja je stupila na snagu u avgustu 2019. godine i kojom se otvaraju mogućnosti za transformaciju rodni odgovornosti u procesima usklađivanja plaćenog i neplaćenog rada. Direktivom se uvodi obavezno roditeljsko odsustvo za očeve od najmanje 10 dana u vreme rođenja deteta, potom roditeljsko odsustvo od najmanje dva meseca od ukupno

četiri koje nije prenosivo na drugog roditelja i tokom kojeg se dobija naknada (koju definišu Vlade država članica); uvodi se odsustvo za brigu o drugima od pet dana godišnje za negu bilo kog člana porodice ili srodnika i proširuje se pravo da se zahteva fleksibilni radni aranžman za zaposlene koji brinu o drugima kao i za roditelje dece do osam godina starosti (Directive of the European Parliament and of the Council on Work-Life Balance for Parents and Carers and Repealing Council Directive 2010/18/EU).

GUE/NGL predstavlja konfederalnu grupaciju 19 političkih stranaka iz 14 država članica, i okuplja 41 poslanika/ca, a izbor ovakve forme koja je „labavija“ nego alijansa, odnosno koalicija, objašnjava se nastojanjem da se očuva i poštuje različitost identiteta i mišljenja članova/ica. Ono što je zajedničko za sve članove/ice je vizija socijalno pravičnih, miroljubivih i održivih procesa evropske integracije utemeljenih na međunarodnoj solidarnosti. Na naslovnoj strani internet prezentacije GUE/NGL¹⁵ se ocenjuje da glavne politike EU i država članica do sada nisu reflektovale ovakvu viziju, te da su politike previše utemeljene na radikalnoj tržišnoj logici konkurentnosti i u okviru EU i prema zemljama izvan EU. Ova politička grupa razvija bliske odnose sa feminističkim grupama i pokretima i postavlja rodnu ravnopravnost visoko u svojoj agendi i u unutrašnjim EU politikama, kao i u spoljnjim akcijama. Poput S&D i GUE/NGL je vršila snažan pritisak na donošenje EU direktive o usklađivanju porodičnog i profesionalnog života, ali se na agendi ove grupacije nalaze i teme koje se tiču diskriminacije i prava višestruko marginalizovanih grupa žena, poput radnica u domaćinstvu i radnica u ekonomiji brige, migrantkinja i sl. Grupa je takođe vršila veliki pritisak na usvajanje Istanbulske konvencije u EU, koja predstavlja glavni evropski instrument za sprečavanje i zaštitu žena od rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici. Preduzimala je i brojne inicijative u oblasti rodnog jaza u zaradama i penzijama, pristupa zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju, sa posebnim naglaskom na seksualno i reproduktivno zdravlje i oštro reagovala na brojne retrograde trendove i ugrožavanja prava žena, poput prava na abortus u Poljskoj i sl. (GUE/NGL 2014–2016).

Kada su u pitanju domaće stranke, važno je imati na umu da su to uglavnom vanparlamentarne stranke koje nemaju uticaj na vodeće politike. U programu Socijaldemokratske stranke rodna ravnopravnost se izdvaja kao jedan od političkih prioriteta, ali je definisana vrlo opšte, i relativno paternalistički, jer se kaže da će „Socijaldemokratska stranka nastojati da kroz okupljanje žena u cilju njihove edukacije, podsticanja njihovog profesionalnog razvoja, te njihovog organizovanja i aktivnijeg učestvovanja žena u javnom i političkom životu omogućiti uključivanje načela rodne ravnopravnosti u srpsko društvo“ (Socijaldemokratska stranka 2014, 12). Tema neplaćenog kućnog rada i brige o drugima se u programu ne pominje i zapravo primetno je odsustvo temeljnijeg razumevanja rodni nejednakosti i vizije rodne ravnopravnosti i načina, politika i društvenih promena koje treba da dovedu do takve vizije.

Socijaldemokratska unija (SDU) postavlja rodnu ravnopravnost kao jedan od političkih prioriteta. Stranka se zalaže za „jednake šanse svih građanki i gra-

15 <https://www.guengl.eu/>

đana, bez obzira na rodnu ili bilo koju drugu pripadnost, opredeljenje ili osobinu, za produktivan i dostojanstven život za sve, jednak tretman kako pred zakonom tako i kad je reč o društvenim normama i jednaku zastupljenost u stvaranju zakonskih regulativa i pri donošenju odluka“ (SDU 2015, 12). U programskom fokusu su zaštita od diskriminacije, pristup državnim socijalnim programima poput obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite, jednake šanse za zapošljavanje i u radnim odnosima, iskorenjivanje rodni predrasuda. SDU se zalaže i za jednaki tretman pred zakonom i ravnopravnost u braku i porodici, u skladu sa čim zagovara izjednačavanje građanske zajednice sa institucijom braka, uključujući i istopolne i heteroseksualne zajednice. Unutar ovih zajednica zagovara se princip jednakih mogućnosti za razvoj karijere i brigu o porodici.

Osim GUE/NGL, za koje je dostupan izveštaj o radu umesto programa (grupacija nema formalizovan jedinstven program zbog konfederalnog karaktera), na osnovu kojega je moguće steći jasnije utiske o tome ne samo kakvo je stanovište koje ova politička grupacija zauzima u odnosu na rodnu podelu kućnog rada i brige o drugima, već i kakve je aktivnosti i inicijative u prethodnom periodu preduzimala, za ostale političke aktere pregled je obuhvatio samo programe. Može se zaključiti da u dve političke grupacije u EP postoji prepoznavanje značaja podele kućnog rada i brige o porodici te da transformacija rodni odnosa na razmeđu plaćenog i neplaćenog rada jeste važno političko pitanje. Međutim, imajući u vidu da u EU dve levo orijentisane političke grupacije predstavljaju manjinu, njihov uticaj je veoma ograničen, a pokazatelj za to je i dug proces usvajanja EU direktive koja je više puta povlačena, a koja u konačno usvojenoj verziji sadrži standarde niže od onih koje su zagovarale stranke levice okupljene oko dve političke grupacije.

U Srbiji je situacija daleko nepovoljnija. Od dve analizirane levo orijentisane političke stranke samo jedna ima relativno jasno definisane prioritete u ovoj oblasti uz prepoznavanje potrebe za transformacijom rodni odnosa upravo na razmeđu plaćenog i neplaćenog rada. No uticaj ove stranke na zvanične politike i zakone je zanemarljiv, s obzirom na to da je reč o vanparlamentarnoj stranci.

Zvanična politika rodne ravnopravnosti u Srbiji definisana je kroz Strategiju za rodnu ravnopravnost za period 2016–2020. godine. Jedan od specifičnih ciljeva Strategije je i ravnopravnija podela odgovornosti u porodici, ali kako pokazuju rezultati srednjoročne evaluacije ove Strategije, te mere kojima se ovaj cilj nastoji ostvariti nisu sasvim adekvatne, a pritom su i neefektivno sprovedene (SeConS, 2018).

Zaključna diskusija

Kapitalizam je višestruko segmentirao su sferu rada. Iz perspektive rodni nejednakosti, ovo segmentiranje je potisnulo žene iz sfere plaćenog rada u sferu neplaćenog kućnog rada i brige o porodici u razvijenim kapitalističkim društvima, obezbeđujući time besplatne usluge reprodukcije radne snage

u okviru domaćinstva i porodice. Tokom fordističke faze kapitalizma ovakav sistem nejednake podele rada opstajao je kroz sistem jednog zaposlenog člana porodice (najčešće muškog) sa zaradom koja je sadržala i različite naknade za porodicu, dok je briga o svakodnevnoj reprodukciji u domaćinstvu i porodici, te podizanje novih generacija radne snage omogućeno besplatnim kućnim radom žena. Ulazak u postindustrijsku eru, sa procesima globalizacije, deindustrijalizacije, fleksibilizacije tržišta rada, koji su vodili nesigurnom zaposlenju i nedovoljnim zaradama „hranilaca porodice“ otvorili su tržište rada za masovnu žensku radnu snagu. Ova radna emancipacija žena podstaknuta je i feminizmom drugo talasa, koji je u svojim marksistički orijentisanim verzijama ukazivao da se time samo usložnjavaju obrasci eksploatacije žena, koja se odvija i na tržištu rada i u privatnoj sferi neplaćenog kućnog rada.

U radu su prikazana različita stanovišta o prirodi neplaćenog kućnog rada i njegovoj interakciji sa plaćenim, tržišnim radom. Jasno je ukazano da u smislu proizvodnje vrednosti, i kućni rad kao i tržišni proizvodi i upotrebnu i razmenu vrednost, te da žene obavljajući taj rad bez odgovarajuće kompenzacije zapravo bivaju izložene eksploataciji. Ova eksploatacija može biti direktna, od aktera koji neposredno prisvajaju vrednost kućnog rada, kao i posredna, u okviru koje poslodavci i država bez investiranja dobijaju nove generacije radnika/ca i građane/ke bez kojih se društvo ne može reprodukovati. Međutim, potreba da se u priznavanju vrednosti neplaćeni kućni rad i briga o drugima izjednače sa tržišnim radom, ne treba da obriše suštinske razlike između tržišnog i netržišnog rada. Rad angažovan u brizi o porodici poseduje elemente koje tržišni rad ne poseduje, poput emocija, brige koja je drugačija nego kada se pruža u tržišnom radu (npr. u ustanovama socijalne zaštite gde je usluga dominantno racionalna).

Polazeći od podataka iz istraživanja o korišćenju vremena i zvanične statistike zarada, procenjena je i cena ovog rada u Srbiji prema tri scenarija – minimalnom, srednjem i maksimalnom. Prema srednjem scenariju, žene u Srbiji u proseku obavljaju kućni rad koji bi vredeo mesečno više od 23,000 dinara kada bi bio vrednovan tržišnim cenama, ne računajući poreze i doprinose. Vrednost stvorena ovim radom ne prepoznaje se u nacionalnim računima. Iako u novije vreme postoje snažniji pritisci da se u nacionalne račune uključe radne aktivnosti u domaćinstvu, to je za sada učinjeno samo u odnosu na proizvodne aktivnosti, dok usluge i dalje ostaju nevidljive za procenu vrednosti. Time čitava radna aktivnost vezana za brigu ostaje ekonomski i društveno nepriznata.

U tekstu su predočena različita rešenja koje su predlagale feminističke autorke ili predstavnice pokreta. Transformacijski potencijal je identifikovan pre svega u modelu univerzalne brige koji je predložila Nensi Frejzer, jer se u rešenjima pokreta za nadnicu za kućni rad vide i zamke koje bi mogle poništiti revolucionarni potencijal ideje onako kako su ga zamislile rodonačelnice pokreta i feminističke teoretičarke poput Silvije Federiči i Leopoldine Fortunati. Naime, plaćanje nadoknada za kućni rad pored praktičnih problema u vezi sa kriterijumima kvalifikovanosti za takvu nadnicu, nose i opasnost da u uslovima kada se žene teže zapošljavaju i zbog brige o porodici odlažu zaposlenje, uz skromnu nadoknadu odustanu od uključivanja na tržište rada koje može voditi njihovoj

ekonomskoj zavisnosti od drugih članova porodice. Transformacijski potencijal modela univerzalne brige je upravo u tome što odbacuje rešenja koja su usklađena sa normom pune zaposlenosti, već brigu o privatnom životu stavlja u jednaku ravan sa plaćenim zaposlenjem, transformišući ne samo rodne odnose, već i ekonomske strukture u kojima kućni rad ima jednaku vrednost kao i tržišni, kao i vreme koje se drugačije raspoređuje ne samo između plaćenog i neplaćenog rada već i između rada i „dokolice“, odnosno slobodnog vremena značajnog za razvoj i blagostanje.

Pitanje neplaćenog kućnog rada i brige o porodici nije odsutno iz politika. Evropska levica a i malobrojna domaća levica prepoznaju značaj ovog pitanja. Leve političke grupacije u Evropskom parlamentu ne samo da to pitanje stavljaju visoko na svoje političke agende, već su prethodnih godina uložile i značajne napore da se zakonski okvir promeni tako da uspostavi nove uslove za ravnopravnu podelu rada u brizi o porodici. Iako su rešenja u EU direktivi o usklađivanju privatnog i poslovnog života minimalistička, ona su na liniji onoga što zagovara model univerzalne brige, uspostavljajući neprenosivo pravo na roditeljsko odsustvo očeva koji podnose znatno manje radnog opterećenja u brizi o domaćinstvu i porodici. Otpori ovim transformacijskim procesima su očigledno veliki imajući u vidu da rešenja koja su sadržana u usvojenoj verziji Direktive su ispod standarda koje su zagovarale stranke leve okupljene oko dve političke grupacije. U Srbiji je ovo pitanje prepoznato kao značajno programom Socijaldemokratske Unije, ali je uticaj ove stranke na zvanične politike zanemarljiv. Pitanje preraspodele odgovornosti u brizi o porodici i kućnom radu jeste prepoznato u Nacionalnoj Strategiji za rodnu ravnopravnost 2016–2020, ali kako je pokazala srednjeročna evaluacija ove strategije, mere predviđene za ostvarivanje ovog cilja nisu sasvim adekvatne i nisu efektivno sprovedene.

Reference

- Anderson, M., Bechhofer, F. & J. Gershuny. (eds.) 1994. *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press
- Babović Marija. 2012. *Polazna studija o preduzetništvu žena u Srbiji*. Beograd: UN Women. Dostupno na: <https://www.secons.net/files/publications/87-publication.pdf>
- Babović Marija. 2010. *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Srbija i Evropska unija*. Beograd: ISIFF, SeConS.
- Babović, Marija. 2009. „Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003–2007“, u Tomanović, S, Milić, A. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Beograd: ISIFF, 135–150.
- Babović, Marija. (2006) „Socio-ekonomske strategije i odnosi unutar domaćinstava“, u S. Tomanović, (ur.) *Društvo u previranju*, Beograd: ISI FF: 81 – 101.
- Babović, Marija i Olivera Vuković. 2008. *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*. Beograd: UNDP.
- Beneria, Lourdes. 1979. Reproduction, production and the sexual division of labor, *Cambridge Journal of Economics*, 3(3): 203–225.
- Chadeau, Ann. (1985). Measuring Household Activities: Some International Comparisons. *Income Wealth Review*, vol. 31, No. 3 (September), pp. 237–53.

- Directive of the European Parliament and of the Council on Work-Life Balance for Parents and Carers and Repealing Council Directive 2010/18/EU, dostupno na: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/PE-20-2019-INIT/en/pdf>
- European Commission, International Monetary Fund, OECD, United Nations and World Bank. 2009. *System of National Accounts 2008*. New York: EC, IMF, OECD, UN, WB, dostupno na <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008.pdf>
- Esping-Andersen, Gosta. 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Federici, Silvia. 2012. *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. Oakland: PM Press
- Federici, Silvia. 1975. *Wages against housework*. London: Power of Women Collective.
- Folbre, Nancy. 1994. *Who Pays for the Kids? Gender and the Structures of Constraint*. London: Routledge.
- Fortunati, Leopoldina, and Jim Fleming. 1995. *The arcane of reproduction: housework, prostitution, labor and capital*. Brooklyn, N.Y.: Autonomedia.
- Fraser, Nancy. 1994. After the Family Wage. *Political Theory* 22 (4):591–618.
- Goldschmidt-Clermont, Luisella. 1982. Unpaid work in the Household: A review of economic valuation methods. *Women, Work and Development*, No. 1, International Labour Office, Geneva.
- Group of the Progressive Alliance of Socialists and Democrats in the European Parliament 2018. *Sustainable Equalitz. Well-Being for Everyone in a Sustainable Europe*. Brussels: European Parliament, dostupno na https://www.progressivesociety.eu/sites/default/files/2018-12/S%26D_ProgressiveSociety-SustainableEquality_BROCHURE_V18_spreadsWEBSITE.pdf
- GUE/NGL. 2016. *Our Work Your Voice. The Left in the European Parliament 2014–2016*. Brussels: European Parliament, dostupno na <https://www.guengl.eu/issues/publications/our-work-your-voice/>
- Himmelweit, Susan. 1999. Caring Labor. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 561: 27–38
- Laslett, Barbara and Johanna Brenner. 1989. Gender and Social Reproduction: Historical Perspectives. *Annual Review of Sociology*, Vol. 15: 381–404.
- Pigou, Alfred. 2005. *The Economics of Welfare*, Vol. I. New York: Cosimo Inc.
- Republički zavod za statistiku. 2015. *Korišćenje vremena u Republici Srbiji 2010. I 2015. godine*, Beograd: RZS.
- Roberts, Dorothy E. 1997. Spiritual and Menial Housework. *Yale Journal of Law & Feminism*. Vol. 9: 51–80. Available at: <https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1125&context=yjlf>
- SeConS. 2018. *Evaluacija Akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost Republike Srbije 2016–2018*. Beograd: SeConS.
- Socijaldemokratska stranka. 2014. *Program Socijaldemokratske stranke*. Beograd: SDS, dostupno na http://www.sds-org.rs/fileadmin/user_upload/PROGRAM_SDS_01.10.2014..pdf
- Stiglitz, Joseph E., Amartya Sen and Jean-Paul Fitoussi. 2009. *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Paris: The Commission. Available from <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>
- Tilly, Chris and Charles Tilly. 1998. *Work Under Capitalism*. Boulder Colorado: Westview Press.

- Taylor-Gooby, Peter. 1996. "The Response of Government: Fragile Convergence?" in George, V, Taylor-Gooby, P. (eds.) *European Welfare Policy: Squaring the Welfare Circle*, Macmillan Press: 199–218.
- Tilly, Chirs, and Charles Tilly. 1998. *Work Under Capitalism*, Boulder, Colorado: Westview Press.
- Tilly, Louise Audino. 1989. Gender, Women's History, and Social History. *Social Science History* Vol. 13, Issue 4: 439–462.
- Tilly, Louise and Joan Wallach Scott. 1989. *Women, Work and Family*. New York: Routledge.
- UNECE. 2017. *Guide on Valuing Unpaid Household Service Work*. New York and Geneva: United Nations.
- Zelleke, Almaz. 2008. Institutionalizing the Universal Caretaker Through a Basic Income?. *Basic Income Studies*. 3(3), pristupljeno 30. decembra 2019, na <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/bis.2008.3.3/bis.2008.3.3.1133/bis.2008.3.3.1133.pdf>

Primljeno: 24.05.2020.

Odobreno: 9.07.2020.

Marija Babović

Who pays the price of unpaid household work and what is the position of European and Serbian left on that issue?

Abstract: The division into "productive" and "reproductive" labor was established by a capitalist system. The mainstream economics recognizes the productive value of market labor, while unpaid domestic work and family care are defined as "reproductive," aimed at the reproduction of the family or at the aggregate level - the population. The inappropriateness of this dichotomy was emphasized by Marxist-oriented feminism and feminist economics. According to these approaches, "reproductive" labor generates economic values and can, be considered "productive". The paper presents an assessment of the economic value of this labor. This is at the same time the value that women invest in the reproduction of the household/family, in the future labor force and society. It is a value that is appropriated by women and represents a measure of their exploitation in the private sphere, as well as in the public sphere of social reproduction of capitalism. Feminist approaches offer a variety of solutions to this social injustice, from the wage for domestic work to a model of universal care that has also the potential to transform the sphere of paid work and connect the two spheres. The left oriented political parties of the European Parliament recognize the importance of the topic, and have contributed to the adoption of the EU 'Reconciliation Directive'. This is still far from the transformation gender relations, but it is a step forward. Among the domestic left political parties, awareness of the problem is present in the non-parliamentary Social Democratic Union, which has no influence on official policies.

Key words: gender inequality, unpaid work, care work, economic value, policies